“SHAYTANAT” ASARINING SOTSIOLINGVISTIK TADQIQI

Abdialimova Sarvinoz
Guliston davlat universiteti
Lingvistika : o‘zbek tili yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning taraqqiyotiga jamiyatning, aksincha jamiyat rivojiga tilning ta‘siri, buning omillari, qonuniyatlarini tadqiq qiluvchi sohasi bo‘lgan sotsiolingvistika hamda “Shaytanat” asarining sotsiolingvistik tadqiqi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar:sotsiologiya, mafiya, psixologiya, etnografiya, lingvistika, etnolingvistika,sotsiolingvistika

Umumjahon xalqlari o‘z-o`zining o`rnini qidirayotgan bir davrda Vatanimiz O`zbekistonning har bir yashovchisi o`z nutqi va odobida, o`z muomala madaniyatida o`zbeklarning dunyo xalqlari o`rtasidagi mavqeyining naqadar ustunligini namoyon qilayotgani ma‘lumdir.

Shuning uchun ham olimlar inson tilini u yashab turgan jamiyat bilan chambarchas bog`liqligini isbotlab, o‘z mulohazalarini ilmiy asosda bildirib kelmoqdalar.

Ma‘lumki, sotsiologiya jamiyatning rivojlanish qonuniyatlari, torroq ma‘noda ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy sistemalarning yashashi va taraqqiyot xususiyatlarini, uni harakatlantiruvchi kuchlarni o‘rganuvchi fandir.

Tilning taraqqiyotiga jamiyatning, aksincha jamiyat rivojiga tilning ta‘siri, buning omillari, qonuniyatlarini tadqiq qiluvchi sohani sotsiolingvistika (ijtimoiy tilshunoslik) deb yuritilmoqda.

G‘arb va Amerika tilshunosligida sotsiolingvistika muammolariga doir bir qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Bu tadqiqotlarning aksariyatida til bilan jamiyat o‘rtasidagi munosabat, til taraqqiyotiga jamiyatning, sotsial omillarning ta‘siri, ijtimoiy tilshunoslik bilan sotsiologiya, psixologiya, etnografiya, lingvistika, etnolingvistika va boshqalar orasidagi bog‘liqlik, sotsiolingvistikaning tadqiq ob‘ekti, predmeti, tilning ijtimoiy tarmoqlanishi, bu tarmoqlarning milliy tilga munosabati, tilning sotsial-differensial variantlari va ularda lisoniy variantlarning ko‘rinishlari, muloqot jarayonida shaxslarning roli, nihoyat davlat til siyosatining til rivojiga ko‘rsatadigan ijobiy va salbiy ta‘siri va boshqalar haqida fikr yuritiladi.

Sotsiolingvistika sotsiologiyaning tarkibiga kiradimi yoki tilshunoslik tarkibigami yoxud mustaqil sohami?‖, ―Sotsiolingvistika o‘z mustaqil ob‘ekti, predmeti va metodlariga egami?‖ – deyilgan savollar yuzasidan munozaralar davom etmoqda. Ba‘zi ishlarda umumiy sotsiologiya, makrosotsiologiya va mikrosotsiologiya, sotsiolingvistika va lingvosotsiologiya haqida gap boradi.

Hozirda sotsiolingvistika, lingvosotsiologiya va lingvistik sotsiologiya deb yuritilayotgan soha: o‘z vaqtida til sotsiologiyasi (социология языка, sotsiologik lingvistika (социальная лингвистика), sotsial tilshunoslik (социалогическое языкознание), lingvistik sotsiologiya, lingvosotsiologiya kabi nomlanib kelgan.(1)

V. Bondaletovning fikricha, sotsial lingvistika tilshunoslikning bir yo‘nalishi bo‘lib, u til kelib chiqishining ijtimoiy asoslarini, tilning jamiyatga ta‘sirini tadqiq qilishi kerak.(2)

Sotsiolingvistika tilshunoslikka daxldor bilim tarmog‘i bo‘lib, o‘zbek tilshunosligida o‘z o‘rnini topmoqda. Tilning ijtimoiy holati, tilning paydo bo‘lishi, til va jamiyat, ikkitillilik va ko‘ptillilik, tillarning o‘zaro ta‘siri, ism va toponimlarning yuzaga kelishi, bunda

jamiyatning o‘rni, ijtimoiy muhitning ta‘siri, ism va toponimlarni motivativ tasniflash ushbu yo‘nalishning dolzarb vazifalaridan biridir. Ismlar ma‘nosini ochishda ekstralingvistik omillarning o‘rni haqida gap ketganda ism etnolingvistik jihatdan ham tavsiflanadi. Umuman, sotsiolingvistik yoki lingvosotsiologik tahlilni lingvistik tahlildan farqlanuvchi, ammo u bilan bog‘liq holda amalga oshiriluvchi tahlil usuli deb bilish lozim bo‘ladi. Sotsiolingvistikani fan sifatida o`rganish jarayonida uning umuminsoniy hamda siyosiy xususiyatlari, jumladan, til va jamiyat, til va mafkura, til va tafakkur, til va xalq, til va yosh, til va jins, davlat institutlarida til, til taraqqiyotini rejalashtirish, shuningdek, tilning falsafiy xususiyatlarini o`rganish lozim bo`ladi. Shunday ekan, sotsiolingvistikani o`rganish va tatbiq etish jarayonida uning ijtimoiy-lisoniy omil sifatida hayot va jamiyatda tutgan o`rni baholanadi. Shu orqali sotsiolingvistika va umumiy fanlar nazariyalari haqida ma'lumotga ega bo`lamiz. Ayniqsa, ko`pgina tilshunos olimlar nazdida ―sotsiolingvistika‖ni falsafiy tilshunoslik deb qarashlar ham bu fanni boshqa fanlar bilan uzviy aloqadorligini anglatadi. Holbuki, ko`pgina tilshunos olimlar «sotsiolingvistika»ni o`rganish jarayonida turli xil falsafiy mushohadalar yuritishdi. Ularning ayrimlari materialistik nuqtayi nazardan yondashgan bo`lsalar, ba‘zilari esa idealistik nuqtayi nazardan qarab keldilar. Biz esa ijtimoiy tilshunoslik masalalarini to`g`ri baholash va aniqlashni hayot va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog`lab o`rganamiz. Jumladan, O.Axmanovaning «Lingvistik terminlar lug`ati» yoki A. Hojievning «Lingvistik terminlarning qisqacha izohli lug`ati» ni ko`zdan kechirish orqali ham bu masalaga oydinlik kiritish mumkin. Xususan, O.Axmanova lug`atida «sotsiolingvistika» termini «ijtimoiy lingvistika», «tilshunoslikning ijtimoiyligi» deb atalishi asosida quyidagicha ma'no kelib chiqadi: birinchidan, tilning umuminsoniy munosabatlardagi o`rni, til va jamiyat o`rtasidagi xususiyatlarning o`zaro bog`liqligini o`rganish tatbiq etilsa, ikkinchidan, tilshunoslikning ijtimoiy munosabatlardagi turli xil vazifaviy xususiyati va aloqadorligi (masalan, ijtimoiy dialekt, hududiy dialektlar, argo va jargonlar) va hokazolar til va jamiyat o`rtasidagi mushtaraklikni bog`lashga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Ikkinchi vaziyatda ijtimoiy dialektlarning ijtimoiy til mohiyatlarini belgilovchi xususiyatlari faqat ijtimoiy dialekt sifatida emas, balki professional nutq, koyne va h.k tarzda tushuniladi. Ko`rinadiki, sotsiolingvistikaning asosiy muammosi «til va jamiyat» o`rtasidagi munosabatlarni o`rganishdan iboratdir. Shunday ekan, til va jamiyat munosabatlari o`rtasidagi bu bog`liqlik til va jamiyat taraqqiyotining uzviy ko`rinishidir.

Ko‘pchilikning sevimli yozuvchisiga aylangan adib Tohir Malik badiiy til bobida o‘ziga xos so‘z san‘atkori, novatordir. Iste‘dodli yozuvchining “Shaytanat” asari o‘zida bir qancha mavzularni qamrab olganligi (mafiya a‘zolariga aylangan jinoyatchilar, yirik siyosiy o‘yinlar, davlat huquq-tartibot idoralaridagi dastlabki tergov bilan bog‘liq vaziyatlar) ni inobatga olgan holda biz asardagi asosiy qahramonlar, ya‘ni mafiya a‘zolariga aylangan jinoyatchilar nutqini sotsiolingvistik tadqiq etish masalasini yoritishga harakat qilamiz.

Jahon va o‘zbek adabiyotida mafiya a‘zolari hayot tarzidan hikoya qiluvchi qator asarlar yozilgan, jumladan, Mariyo Pyuzoning “Cho‘qintirgan ota”, “Sitsiliyalik”, “Birinchi don”, “So‘nggi don”, Roberto Savyannaning “Gomorra”, Garri Greyning “Bir kuni Amerikada”, Tohir Malikning “Shaytanat” kabi asarlari mafiyalar hayoti, ular yaratgan qonun-qoidalari, yashash tarzi haqida atroflicha ma‘lumot beradi. Hatto Mariyo Pyuzoning “Cho‘qintirgan ota” asariga ishlangan filmning butundunyo 250ta eng yaxshi filmlar ro‘yxatining beshligiga kirgani va qariyb yarim asr o‘z tomoshabopligini yo‘qotmay kelayotganligining o‘ziyoq mafiyalar hayotiga qiziqishning kuchli ekanligidan dalolat beradi. Ularning nutqi, o‘zaro qo‘llanuvchi maxsus jumlalari va iboralari ham ko‘pchilikni bee‘tibor qoldirmay kelayotir. Mafiya a‘zolari nutqining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish mikrosotsiologiya uchun muhim ma‘lumotlar berishi bilan ahamiyatlidir.

Avvalo, “mafiya” atamasi bir qancha ma‘no anglatishini quyidagi faktlardan ko‘rish mumkin: Sitsiliyacha “mafiusu” arabcha sleng “mahyas” so‘zidan olingan bo‘lib, “qat‘iy maqtanchoqlik” ma‘nosini berishi ayrim manbalarda ko‘rsatilgan bo‘lsa, ba‘zi manbalarda shu tildagi “marfud” so‘zidan olingan bo‘lib, “yaroqsiz, yaramas” degan ma‘nolarni anglatishi ko‘rsatilgan . Uning “xavfsizlik, himoya” ma‘nolarini beruvchi “mu‘afa” so‘zidan olinganligi to‘g‘risidagi qarashlar ham yo‘q emas.

Mashhur sotsiolog olim Diego Gambette tadqiqotlari17ga ko‘ra, XIX asrda Sitsiliyada “mafiya” atamasi ikki xil, ya‘ni, “jirkanch, mag‘rur”hamda “qo‘rqmas va tadbirkor” kabi ma‘nolarni anglatgan.

Tarixiy manbalar esa 1282-yili Italiyada fransuzlarga qarshi ko‘tarilgan qo‘zg‘olonning shioridagi bosh so‘zlari: —O‘lim Fransiyaga, Italiya, “nafas ol” (“Morte Alla Francia, Italia Anela”) ushbu atamaning vujudga kelishiga zamin yaratganligini ko‘rsatadi.

Mafiyalar hayotini yorituvchi shoh asar hisoblangan “Cho‘qintirgan ota”romanida esa mafiya so‘zi sitsiliyacha dialectda “boshpana” ma‘nosini anglatishi bayon etilgan.

Italiya – mafiya sardorlari yurti hisoblansa-da, ushbu jinoiy guruh faoliyatini boshqa bir qator mamlakatlarda (Meksika, Braziliya, Rossiya, ko‘plab Yevropa mamlakatlari) ham keng kurtak yozganini kuzatish mumkin. Xususan, O‘zbekistonda ham o‘tgan asrning oxirlarida mafiya va boshqa uyushgan jinoiy guruhlar faoliyati keng avj olgan edi. Taniqli yozuvchi Tohir Malikning biz tadqiq etayotgan “Shaytanat” romanlar to‘plamida aynan ushbu guruh a‘zolarining faoliyati, hayot tarzi, ayanchli taqdirlarini yoritilganligi millionlab kitobxonlarning diqqatini tortdi.

Mafiya a‘zolarining o‘tmishiga nazar solsak, ko‘pincha maktabni tashlagan, ota-onadan erta yetim qolgan, bolaligida kimdandir ozor yetgan va qalbida qasos olovi paydo bo‘lgan yoki hayotda adolatsizlikka uchragan yigitlar mafiya saroyiga kirib qolganini ko‘rishimiz mumkin. Aynan ushbu hayot tarzi ularning adabiy til normalariga umuman e‘tibor qilmasliklariga (adabiy til normalari haqida tushunchaga ega emasliklari ham ehtimoldan xoli emas), har qanday idora yoki jamoat joyida ham faqat so‘zlashuv uslubidan foydalanishlariga zamin yaratgan. Nutq jarayonida adresantlarning dunyoqarashi, xarakter xususiyatlari, ijtimoiy-madaniy sa‘viyasi, atrofdagilar bilan munosabati ro`yobga chiqadi. Bu guruh vakillarining nutqida ko‘pincha varvarizmlar: rus tiliga oid bo‘lgan: отдых — “Bugun oddix bo‘lsa, shoshib qayoqqa ham borasiz” (I kitob, 51-b.); черный пояс — —Men o‘zi… “чўрний поясман” (II kitob, 381-b.); шоколад — “Gap yo‘q, shikalad.” (II kitob, 385- b.) брат — uka so‘zining erkalanish-kichraytirish formasi “Kalla pishdimi, братишка?”; отвечать — javob bermoq “Lekin haddingizdan oshsangiz , otvechayt qilasiz.”; ba‘zan esa inglizcha atamalar ham ko‘zimiz tushishi mumkin: Boss- boshliq, ho‘jayin “Bo‘ssning gapi bor ekan, - dedi Shomil.”; no problem-muammo yo‘q —Chuvrindi “Doktor Xudoyorning O‘zbeksitonga kelishi uchun ruhsat olish masalasini hal etish mumkinmi?” deganda “No problem”, deb gapini “kalta qildi.” (III kitob, 518-b.). Ushbu misollardan ko‘rinadiki, chetdan kirib kelgan so‘zlarning talaffuzida ham mafiya a‘zolari nutqida ba‘zi buzilishlar, aksent (lotincha, “urg‘u” ona tilidan boshqa tilda so‘zlashgandagi o‘zgalik xususiyatlari) 20da gapirish holatlari mavjud bo‘ladi. Shuningdek, ushbu guruh a‘zolari asosan yigitlarni tashkil etgani uchun ham ular nutqida ko‘pincha vulgarizm (disfemistik ifoda)larni uchratishimiz mumkin: “Men seni erkak deb yursam, hebbim ekansan-ku, - dedi Kesakpolvon yigitga.” (I kitob, 349-b.); —Qon chiqmaydigan joyiga ur. Kaltakdan qo‘rqadi u xunasa! (I kitob, 348-b.); —Xe, seni xudojo‘y qilib tuqqanni…

Yuqorida ta‘kidlanganidek, mafiya – yashirin guruh bo‘lgani uchun ham ular orasida bir-birini nominativ vazifa bajaruvchi laqab va taxalluslar, maxsus sifatlar bilan atash odatiy holdir:

“Men Shilimshiqni jazolashim zarur edi.”

“Sen bu o‘yinda ikkita xatoga yo‘l qo‘yding. Birinchisi – akademikni “tuz” deb bilding.”

“Bo‘tqa, tushundingmi aytganimni qil. Otarchi kelmadimi?”

“O‘qilon g‘irromlik qilmaydi.”

“Bo‘ydoq olib keldi, kutib o‘tiribdi”.

Mafiya sardorlari nutqidagi og‘ir-bosiqlik, qisqa va lo‘ndalik, g‘azab otiga mingan paytda ko‘pincha so‘kinish, ba‘zan jahli chiqqanda ham past va bosiq ovozda, ba‘zan piching, kinoya yoki aybdor kimsani sizlab gapirish, ular qo‘l ostidagi kishilar nutqida esa kamgaplik, hissiyotlarga berilmagan holda beparvo so‘zlash (hatto o‘limga hukm etilganda ham) ushbu guruhga xos jihatdir.

Mafiya sardorlari nutqidagi og‘ir-bosiqlik, qisqa va lo‘ndalik, g‘azab otiga mingan paytda ko‘pincha so‘kinish, ba‘zan jahli chiqqanda ham past va bosiq ovozda, ba‘zan piching, kinoya yoki aybdor kimsani sizlab gapirish, ular qo‘l ostidagi kishilar nutqida esa kamgaplik, hissiyotlarga berilmagan holda beparvo so‘zlash (hatto o‘limga hukm etilganda ham) ushbu guruhga xos jihatdir. Mafiya a‘zolari bir-birlari bilan doim ham do‘stona munosabat bo‘lmasligi, o‘zaro uchrashuvlarda ham ba‘zi bir tilga olinmas so‘zlarning yoki harakatlarning ko‘z harakatlari orqali ifoda etilishini ushbu asar bilan tanishgach guvohi bo‘lamiz:

“Asadbek Chuvrindi bilan ko‘z urishtirib oldi. Nigohlarning bu uchrashuvi qanday ma‘no anglatishini uqqanday mehmon ostonada to‘xtab orqasiga o‘girildi-da: -Qardosh, orqamdan odam qo‘yishni o‘ylama. Biz ko‘pchilikmiz,-dedi.” (III k 718-b.) .

Mafiyalar – jinoiy uyushgan kishilar to‘plami va ularning faoliyati (korrupsiya, narkotik moddalar savdosi, qurol-yarog‘ savdosi) qonunga zid, shu sabab ham ularga qarshi doimo hukumat tomonidan kurash olib boriladi. Shunday bo‘lsa-da, mafiyalarning ildizini butunlay quritib yuborishning ya‘ni ular faoliyatiga butunlay chek qo‘yish dushvor. Mafiya – jamiyatda yashayotgan guruh ekan (garchi u jinoiy va yashirin bo‘lsa-da) bunday guruhga mansub kishilarning nutqini maxsus o‘rganish sotsiolingvistika fani uchun qimmatli ma‘lumotlar beradi. Til doimo inson hayoti, uning ijtimoiy faoliyati bilan bog'liqdir. Lisoniy belgining qanday ijtimoiy vazifa o‘tashi, undan qanday foydalanishni bilishi uchun insonning qaysi ijtimoiy tuzumda yashashini ham e'tiborga olish bugungi kun tilshunosligining asosiy vazifalaridandir. Birgina “Shaytanat” asari yaratilgan davrni inobatga olsak, bugungi kunga kelib lisoniy hamjamiyatning taraqqiyoti natijasida ko‘plab yangi atamalar, jumlalar, maxsus kodlangan so‘zlar vujudga kelganligi hamda nutqda keng qo‘llanilayotgani tabiiy. Muayyan guruhlar, boshqa bir ijtimoiy qatlam uchun qo‘llaniladigan sotsiolingvistik metodlar (kuzatish, anketa olish, intervyu olish)ni ushbu guruh uchun qo‘llashning imkoni yo‘qligi sababli, bu ishda adib va yozuvchilarimizning mafiyalar hayoti haqidagi asarlari bizga tadqiqot manbai bo‘lib qolaveradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki,sotsiolingvistika haqida fikr yuritish qaysidir ma'noda til va jamiyat bilan bog`liq tushunchalarni nazariy jihatdan tekshirish va o`rganishni taqozo etadi. Bunda, shubhasiz, til va jamiyat o`rtasidagi turli xil munosabatlar uzviy mushtaraklik kasb etadi. Xulosa shuki, til va jamiyat o`rtasidagi ana shu aloqadorlik sotsiolingvistikani yaxlit tizimga ega bo`lgan fan sifatidagi imkoniyatlarini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бондалетов Б.Д. Социалная лингвистика.- М., 1987, С.10.
2. Бондалетов Б.Д. Социалная лингвистика.- М., 1987, С.10. 3-10-betlar.
3. Тоҳир Малик. Шайтанат. – Тошкент.: Hilol-nashr, 2017.